NODAVLAT TA‘LIM MUASSALARINING RIVOJLANISH TARIXI VA ISTIQBOLLARI (OLIY TA‘LIM MUASSASALARI MISOLIDA)

Turg’unova Odinabonu Shuxratbek qizi
O’zbekiston davlat Kanservatoriyasi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada nodavlat ta’lim muassalarining, xususan oliy ta’lim muassasalari misolida, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda nodavlat oliy ta’limning huquqiy asoslari, institutsional xususiyatlari, boshqaruv mexanizmlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog‘liq jihatlari yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy global va milliy ta’lim siyosati sharoitida nodavlat oliy ta’lim muassasalarining raqobatbardoshliligi, innovatsion salohiyati va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: nodavlat ta’lim, oliy ta’lim muassasalari, ta’lim tizimi, ta’lim islohotlari, raqobatbardoshlik, innovatsiya, ta’lim siyosati.

Kirish. Nodavlat ta’lim muassasalari zamonaviy ta’lim tizimining asosiy komponentlaridan biri bo‘lib, global yuksalish davrida ularning roli tobora ortib bormoqda. Xususan, oliy ta’lim sohasida nodavlat institutlar, universitetlar va kollejlar nafaqat talabalarga sifatli ta’lim berish, balki innovatsion tadqiqotlar, xalqaro hamkorlik va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim o‘rin tutmoqda. Ilmiy jihatdan nodavlat oliy ta’lim o‘zining huquqiy-iktisodiy bazasi, rivojlanish bosqichlari, muammolari va istiqbollari orqali oliy ta’lim tizimining umumiy sifatini oshiradi va ta’lim sohasida diversifikatsiyani ta’minlaydi.

Nodavlat oliy ta’lim tizimi davlat ta’lim siyosati va qonunchiligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u jamiyatdagi bozor iqtisodiyoti sharoitiga javob beradigan, talablarga moslashuvchan va malakali mutaxassislar tayyorlashga qodir mustaqil institutlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu maqolada nodavlat oliy ta’lim muassalarining paydo bo‘lishi, rivojlanish tarixi, huquqiy asoslar, joriy holat va istiqbollari tahlil qilinadi hamda ularning milliy ta’lim tizimidagi roli yoritiladi.

Tahlil va natija. Nodavlat ta’lim muassasalari rivojlanishining ilk bosqichi O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng (1991) boshlandi. Bu davrda jamiyat bozor iqtisodiyotiga o‘tib, ta’lim sohasida ham liberallashtirish jarayoni boshlangan edi. Ta’lim bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar yaratildi, xususan “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunlar qabul qilindi va davlat ta’lim sektori bilan bir qatorda nodavlat sektorning ham asoslari qo‘yildi. Boshlang‘ich bosqichda ko‘p hollarda xo‘jalik shartnomalari asosida faoliyat yuritadigan kichik ta’lim markazlari va o‘quv kurslari paydo bo‘ldi.

Bu davrdagi asosiy xususiyat — nodavlat oliy ta’lim muassasalari uchun to‘liq huquqiy bazaning mavjud emasligi edi. Shu sababli ularning soni va xizmat ko‘rsatish sifati nisbatan past bo‘lib, ko‘proq shaxsiy tashabbuslar bilan bog‘liq edi. Ammo bu bosqich oliy ta’lim sohasida diversifikatsiya uchun asos bo‘ldi va nodavlat institutlarining keyingi rivojlanish jarayoni uchun zamin yaratdi.

2006 yilda qabul qilingan “Nodavlat ta’lim xizmatlari to‘g‘risida”gi qonun nodavlat oliy ta’lim muassasalari uchun huquqiy maydonni aniq belgilashga xizmat qildi. Bu hujjat litsenziyalash va akkreditatsiya jarayonlarini tartibga solib, faoliyat yuritadigan ta’lim muassasalari uchun zarur standartlarni belgiladi. Shu bilan birga, soliq imtiyozlari va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari joriy etildi, bu esa nodavlat oliy ta’lim muassasalari sonining o‘sishiga olib keldi.

Bu davrda nodavlat universitetlar o‘rtasida raqobat kuchaydi, xalqaro talablar asosida o‘quv dasturlari ishlab chiqila boshlandi, hamda ilmiy-pedagogik kadrlar jalb qilish imkoniyatlari kengaydi. Natijada, talabalar uchun tanlov imkoniyatlarining oshishi kuzatildi va oliy ta’lim sifati bo‘yicha raqobat kuchaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2017 yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Bu qaror nodavlat ta’lim sektoriga qo‘shimcha imkoniyatlar yaratdi, jumladan soliq imtiyozlari, xorijiy o‘qituvchilar uchun sharoitlar, jamiyat ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlashga yo‘naltirilgan islohotlar.

Shu davrda nodavlat oliy ta’lim muassasalari soni sezilarli darajada oshdi, ularning geografik taqsimoti butun mamlakat bo‘ylab kengaydi va o‘quv dasturlarining xilma-xilligi ortdi. COVID-19 pandemiyasi sharoitida masofaviy ta’lim texnologiyalari joriy etilishi ham nodavlat oliy ta’limning moslashuvchanligini kuchaytirdi.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyatining huquqiy asosi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va unga bog‘liq normativ-huquqiy hujjatlar orqali belgilangan. Keyingi yillarda bu hujjatlar nodavlat institutlar uchun teng huquqiy sharoitlar yaratishga yo‘naltirildi. Nodavlat ta’lim muassasalari faoliyati uchun litsenziyalash, akkreditatsiya, ta’lim standartlariga rioya qilish kabi talablar joriy etildi, bu esa ta’lim sifatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlar muntazam ravishda takomillashtirilmoqda. Masalan, litsenziyalash jarayoni soddalashtirildi va xalqaro standartlarga mos ravishda aks kreditlarni tan olish mexanizmlari ishlab chiqilmoqda. Bu jarayonlar oliy ta’lim muassasalariga nafaqat milliy, balki xalqaro maydonda ham raqobatbardosh bo‘lish imkoniyatini beradi.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalari rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar muhim rol o‘ynaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabalar ko‘proq individual moslashtirilgan, innovatsion va xalqaro tayyorgarlikka yo‘naltirilgan ta’lim xizmatlarini izlashadi. Nodavlat oliy ta’lim bu ehtiyojlarni qondirish, ta’lim xizmatlarini diversifikatsiya qilish va davlat oliy ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda raqobat yaratish orqali mamlakat ta’lim tizimiga qo‘shimcha qiymat qo‘shadi.

Moliyaviy jihatdan nodavlat oliy ta’lim muassasalari ko‘pincha to‘lov asosida ishlaydi, bu esa ularning mustaqil moliyaviy boshqaruvga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Moliyaviy menejment tizimi universitetlarning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashda, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish va yuqori malakali kadrlar jalb qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalari oldida bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, ta’lim to‘lovlari yuqori bo‘lishi tufayli ijtimoiy adolat tamoyili asosida barcha qatlamlar uchun kirish imkoniyati cheklanishi mumkin. Ikkinchidan, malakali professor-o‘qituvchilarni jalb qilish va ularning faoliyatini rag‘batlantirish dolzarb masaladir. Uchinchi muammo sifat nazorati va akkreditatsiya jarayonlarining xalqaro standartlarga to‘liq mos kelmasligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, ayrim nodavlat oliy ta’lim muassasalari litsenziya va tadqiqot fondlari bo‘yicha cheklangan imkoniyatlarga ega, bu esa ularning ilmiy tadqiqotlar va ixtisoslashtirilgan dasturlarni ishlab chiqish salohiyatini cheklaydi. Bundan tashqari, ayrim muassasalarda huquqiy asoslar bo‘yicha yangilangan talablarni to‘liq bajarish mexanizmlari hali ham takomillashmoqda.

Kelajakda nodavlat oliy ta’lim muassasalari quyidagi yo‘nalishlarda rivojlanishi kutilmoqda:

1. **Xalqaro Hamkorlik:** Xalqaro universitetlar bilan hamkorlik, qo‘shma diplom dasturlarini joriy etish va talabalar almashinuv dasturlarini kengaytirish orqali nodavlat oliy ta’limning xalqaro maqomini oshirish.
2. **Innovatsiyalar va Texnologiyalar:** Raqamli ta’lim platformalari, masofaviy va aralash ta’lim modellari joriy etilishi orqali ta’limning sifat va kirish imkoniyatlarini kengaytirish.
3. **Tadqiqot Faoliyati:** Ilmiy tadqiqot, startaplar va innovatsion markazlar tashkil etish orqali universitetlarning ilmiy salohiyatini oshirish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. **Sotsial Adolat:** Talabalarga stipendiya, kredit va boshqa moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari orqali ta’limga kirish imkoniyatlarini kengaytirish.

Ushbu yo‘nalishlar nodavlat oliy ta’lim muassasalari uchun raqobatbardoshlikni kuchaytiradi va ularni milliy ta’lim tizimining yetakchi ishtirokchisiga aylantiradi.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining institutsional rivojlanishini chuqurroq anglash uchun ularning tashkiliy-boshqaruv modellarini tahlil qilish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy sharoitda nodavlat oliy ta’lim muassasalari odatda korporativ boshqaruv tamoyillari asosida faoliyat yuritadi. Bunda muassasaning strategik rivojlanish yo‘nalishlari ta’sischilar kengashi yoki vasiylik kengashi tomonidan belgilanadi, akademik faoliyat esa rektorat va fakultetlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu model davlat oliy ta’lim muassasalariga nisbatan qaror qabul qilish jarayonining tezkorligi, bozor talablariga moslashuvchanlik va innovatsion tashabbuslarni joriy etish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Aynan mana shu jihatlar nodavlat oliy ta’lim muassasalarini ta’lim xizmatlari bozorida faol subyektga aylantirmoqda.

Boshqaruv tizimining moslashuvchanligi o‘quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqishda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Nodavlat oliy ta’lim muassasalari mehnat bozori ehtiyojlarini muntazam monitoring qilib borish asosida yangi yo‘nalishlar ochish, mavjud mutaxassisliklarni modernizatsiya qilish va qisqa muddatli professional dasturlarni joriy etishga intiladi. Bu jarayonda ish beruvchilar bilan hamkorlik mexanizmlari muhim rol o‘ynaydi. Korxona va tashkilotlar bilan tuzilgan shartnomalar asosida dual ta’lim elementlari, amaliyotga yo‘naltirilgan modullar va real loyihalar asosida o‘qitish usullari keng qo‘llanilmoqda. Natijada bitiruvchilarning mehnat bozoriga integratsiyalashuvi nisbatan tez va samarali kechmoqda.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarida akademik erkinlik masalasi ham alohida tahlilni talab etadi. Akademik erkinlik o‘qituvchi va tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlar olib borish, o‘quv fanlari mazmunini yangilash va pedagogik metodlarni erkin tanlash imkoniyatlari bilan ifodalanadi. Ushbu erkinlik nodavlat sektor uchun muhim ustunlik bo‘lib, u ta’lim jarayonida kreativlik va innovatsion yondashuvlarni rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, akademik erkinlik sifat nazorati mexanizmlari bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshirilishi zarur. Aks holda, ta’lim mazmunining fragmentatsiyalashuvi va akademik standartlarning pasayishi xavfi yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli nodavlat oliy ta’lim muassasalarida ichki sifatni ta’minlash tizimlari, mustaqil ekspertiza va tashqi akkreditatsiya mexanizmlarining joriy etilishi dolzarb ahamiyatga ega.

Ta’lim sifatini ta’minlash masalasi nodavlat oliy ta’lim muassasalarining ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir. An’anaviy ravishda ilmiy tadqiqotlar asosan davlat universitetlari bilan bog‘lab kelinib, nodavlat muassasalar ko‘proq ta’lim xizmatlari ko‘rsatuvchi subyekt sifatida qaralgan. Biroq so‘nggi yillarda bu tendensiya sezilarli darajada o‘zgarib bormoqda. Ko‘plab nodavlat oliy ta’lim muassasalari huzurida ilmiy markazlar, tadqiqot laboratoriyalari va innovatsion inkubatorlar tashkil etilmoqda. Ushbu tuzilmalar orqali ilmiy loyihalar amalga oshirilmoqda, grantlar jalb qilinmoqda va amaliy yo‘naltirilgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy faoliyatning rivojlanishi nodavlat oliy ta’lim muassasalarining akademik nufuzi va reyting ko‘rsatkichlariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy barqarorligi ularning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollarini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Moliyalashtirish manbalari asosan kontrakt to‘lovlari, homiylik mablag‘lari, grantlar va qo‘shimcha ta’lim xizmatlaridan olinadigan daromadlar hisobiga shakllanadi. Ushbu model muassasalardan samarali moliyaviy menejmentni, shaffof hisob-kitob tizimini va strategik rejalashtirishni talab etadi. Moliyaviy barqarorlikni ta’minlash jarayonida investitsion jozibadorlik ham muhim o‘rin tutadi. Infratuzilmani rivojlantirish, zamonaviy o‘quv binolari,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

laboratoriyalar va axborot texnologiyalariga sarmoya kiritish nodavlat oliy ta’lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshiradi.

Raqamli transformatsiya jarayonlari nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga chuqur kirib bormoqda. Masofaviy ta’lim platformalari, onlayn kurslar, raqamli baholash tizimlari va sun’iy intellektga asoslangan o‘quv analitikasi vositalari ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Nodavlat sektor bu borada tezkor moslashuvchanlik va tajriba o‘tkazish imkoniyatlariga ega bo‘lgani sababli raqamli innovatsiyalarni joriy etishda yetakchi mavqeni egallab bormoqda. Raqamli ta’lim modellarining kengayishi hududiy cheklovlarni kamaytiradi, ta’limga kirish imkoniyatlarini kengaytiradi va individual o‘qitish trayektoriyalarini shakllantirishga zamin yaratadi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya pedagog kadrlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishni, axborot xavfsizligi masalalariga jiddiy e’tibor qaratishni talab etadi.

Xalqaro integratsiya nodavlat oliy ta’lim muassasalari rivojlanishining muhim strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xorijiy universitetlar bilan qo‘shma dasturlar, ikki diplomli ta’lim, xalqaro akkreditatsiya va akademik mobillik dasturlari nodavlat oliy ta’lim muassasalarining global ta’lim makoniga integratsiyalashuvini ta’minlaydi. Bu jarayon nafaqat ta’lim sifati va mazmunining boyishiga, balki milliy ta’lim tizimining xalqaro nufuzini oshirishga ham xizmat qiladi. Xalqaro hamkorlik doirasida xorijiy professor-o‘qituvchilarni jalb qilish, ingliz tilida o‘qitiladigan dasturlarni kengaytirish va xalqaro talabalar kontingentini shakllantirish nodavlat oliy ta’lim muassasalari uchun ustuvor vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining ijtimoiy funksiyalari ham tobora kengayib bormoqda. Ular nafaqat professional kadrlar tayyorlash, balki jamiyatda ijtimoiy mobillikni ta’minlash, umrbod ta’lim konsepsiyasini amalga oshirish va turli ijtimoiy guruhlar uchun ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishga hissa qo‘shmoqda. Kechki, sirtqi va masofaviy ta’lim shakllari orqali mehnat faoliyatini davom ettirayotgan shaxslar, ikkinchi mutaxassislik olishni istaganlar va qayta tayyorlashga muhtoj bo‘lgan mutaxassislar uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda. Ushbu holat nodavlat oliy ta’lim muassasalarining ijtimoiy ahamiyatini oshirib, ularni ta’lim tizimining muhim ijtimoiy instituti sifatida mustahkamlamoqda.

Hududiy rivojlanish nuqtayi nazaridan nodavlat oliy ta’lim muassasalari muhim rol o‘ynaydi. Ularning poytaxt va yirik shaharlardan tashqari hududlarda tashkil etilishi mahalliy yoshlarning oliy ta’limga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Bu jarayon hududlarda malakali kadrlar zaxirasini shakllantirish, mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ichki migratsiya bosimini kamaytirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Hududiy nodavlat oliy ta’lim muassasalari o‘z o‘quv dasturlarini hududning iqtisodiy ixtisoslashuviga moslashtirgan holda ishlab chiqishi orqali mintaqaviy rivojlanishning muhim drayveriga aylanishi mumkin.

Ta’lim sifatini baholash va monitoring qilish tizimlari nodavlat oliy ta’lim muassasalari faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ichki audit, talabalar va bitiruvchilar fikrini o‘rganish, ish beruvchilar bilan aloqalarni tahlil qilish orqali ta’lim jarayonining samaradorligi baholanadi. Mazkur mexanizmlar doimiy takomillashtirish tamoyiliga asoslangan bo‘lib, ta’lim dasturlarining dolzarbligi va amaliy ahamiyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Sifatni ta’minlash tizimlarining mavjudligi nodavlat oliy ta’lim muassasalarining jamoatchilik va davlat organlari oldidagi ishonchliligini oshiradi.

Pedagog kadrlar salohiyati nodavlat oliy ta’lim muassasalarining raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib qolmoqda. Malakali professor-o‘qituvchilarni jalb qilish, ularning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ilmiy faoliyatini rag‘batlantirish nodavlat oliy ta’lim muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Moslashuvchan mehnat sharoitlari, raqobatbardosh ish haqi va akademik erkinlik pedagog kadrlar uchun jozibador omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

pedagogik faoliyat sifatini baholash va kasbiy etikani ta’minlash masalalari ham doimiy e’tiborda bo‘lishi zarur.

Nodavlat oliy ta’lim muassasalarining rivojlanish istiqbollari ularning davlat ta’lim siyosati bilan uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritishiga bevosita bog‘liq. Davlat tomonidan yaratilayotgan huquqiy va institutsional sharoitlar nodavlat sektorning barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Ta’lim tizimida davlat va nodavlat sektor o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik mexanizmlarining kuchayishi umumiy ta’lim sifatini oshirishga, innovatsion yondashuvlarni joriy etishga va inson kapitalini rivojlantirishga yo‘naltirilgan strategik maqsadlarning amalga oshirilishiga zamin yaratmoqda.

Xulosa. Umuman olganda, nodavlat ta’lim muassasalari oliy ta’lim tizimining dinamik va innovatsion segmentini tashkil qiladi. Ular nafaqat ta’lim xizmatlarini diversifikatsiya qiladi, balki raqobat, sifat va xalqaro standartlarni mustahkamlash orqali milliy ta’lim tizimining umumiy samaradorligini oshiradi. Tarixiy rivojlanish jarayonida nodavlat oliy ta’lim muassasalari huquqiy asoslarni mustahkamladi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga javob berdi va istiqbolli yo‘nalishlarni shakllantirdi. Shunday qilib, nodavlat oliy ta’limning istiqbollari mamlakat ta’lim tizimining barqarorligini ta’minlayotgan fundamental omillardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Sharipova Z.Z. O‘zbekiston ta’lim tizimida nodavlat ta’lim muassalarining vujudga kelish tarixi (umumiy o‘rta ta’lim misolida) 1992-2024-yillar // International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING. Vol. 10 No. 1 (2025). B. 523-526.
2. Shadiyev A. (2025). EDUCATION MANAGEMENT IN PRIVATE UNIVERSITIES IN UZBEKISTAN: DEVELOPMENT STRATEGIES, CHALLENGES AND PROSPECTS. International Journal of Artificial Intelligence, 1(2), 308–313.
3. Валиев Шамсиддин Эшпулатович, Хайрутдинов Саиджахон Туланбаевич, & Муминов Тимур Кабилжанович (2022). НОДАВЛАТ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ ТАҲЛИЛИ. Современное образование (Узбекистан), (6 (115)), 17-26.
4. Altbach, P.G. Private higher education: Themes and variations in comparative perspective. Prospects **29**, 310–323 (1999).
5. Altin, M. E. 2019. “Internationalization of the German Higher Education System New Player in the Market.” Athens Journal of Education 6 (3): 237–256.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.